

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

מלי שחורי-ביטון ואביטל לאופר

המחקר הנוכחי בחן את הקשר בין פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך וירי טילים לבין מצוקה ובעיות התנהגות של ילדים (ממוצע גיל: 11.53 שנים, סטיית תקן: 1.04) מהעיר שדרות ומיישובים בעוטף עזה ($n = 152$). הממצאים מראים כי תחושת פחד ורמת החשיפה הם גורמים מרכזיים הקשורים לרמת המצוקה של הילדים, וכי ילדים בשדרות מרגישים חשופים יותר ומפחדים יותר מאשר הילדים ביישובי הסביבה. עם זאת, ניתוחי רגרסיה הראו כי יש להבחין בין דיווח על מצוקה פוסט-טראומטית ובין בחינת משתני מצוקה אחרים אצל הילדים ובכללם תוקפנות, בעיות חברתיות וחרדה. תסמינים פוסט-טראומטיים נמצאו קשורים באופן חזק וברור לפחד בעקבות ירי טילים, אך משך הזמן שבו שהו הילדים מחוץ ליישוב לצורך התרענות היה קשור באופן שלילי לתסמינים. אין הדבר כך ביחס לחרדה, לתוקפנות ולבעיות חברתיות. למעשה, שלושת המשתנים האלו לא הוסברו באמצעות חשיפה לירי טילים. המשמעות של ממצאי המחקר נדונה בהקשרים תיאורטיים ומעשיים.

מילות מפתח: פינוי, תסמינים פוסט-טראומטיים, חרדה, תוקפנות, בעיות חברתיות

מבוא

ירי הקסאמים בדרום חשף אוכלוסייה רחבה בישראל למצב מתמשך של הימצאות תחת איום משמעותי על חייה. מצב זה, שבו ילדים ומתבגרים גדלים בתוך מציאות מתמשכת של איום ביטחוני על שלומם, עלול לגרום להשלכות שליליות לא רק על איכות חייהם בהווה, אלא גם בעתיד. השפעה פתוגנית זו של חשיפה מתמשכת לאירועי טרור ומלחמה נמצאה במחקרים רבים (לסקירה ראו: Neria, Nandi & Fremont, 2004; Galea, 2008), הן ביחס למבוגרים (Besser, Neria & Haynes, 2009) והן ביחס לילדים ובני נוער (Braun-Lewensohn, & Sagy, 2011; Gil, 2005; Laufer & Solomon, 2009; Lavi, Green, & Dekel, 2013).

ממצאי מחקרים הנוגעים להשלכות השליליות והפתוגניות של איומים ביטחוניים מצביעים על הסבל הרב שהם גורמים לילדים ועל הפגיעה בהתפתחותם התקינה, ובכלל זה יצירת נזקים ארוכי טווח (Foster, Davies, & Steele, 2003; Laor et al., 2006; Ronen, Rahav, & Rosenbaum, 2003). חלק מהמחקרים מדגישים את ההשפעה הדיפרנציאלית שיש לחשיפה לאירועים כאלה בהקשר של גיל הילד (ראו לדוגמה: Becker-Blease, Finkelhor, & Turner, 2008).

חשיפה לאיומים ביטחוניים נמצאה קשורה למגוון רחב של תסמינים המעידים על מצוקה, ובכללם פחדים וחרדות, דיכאון, ניכור חברתי, רגישות חברתית, התנהגות תוקפנית ועוינות, סומטיזציה, המשגה פרנואידית, ועוד (Braun-Lewensohn & Sagy, 2011; Braun-Lewensohn, Celestin-Westreich, Celestin, Verte, & Ponjaert-Kristoffersen, 2009; Thabet, Abed, & Vostanis, 2002; Tulin, Behiye, Osman, Nimet, & Melek, 2003; Vizek-Vidovic, Kutervac-Jagodic, & Arambasic, 2000). ילדים ומתבגרים הנמצאים באזורי מלחמה תופסים את העולם החברתי כפחות בטוח ומפגינים התנהגויות שליליות יותר כגון תוקפנות וחוסר ציות. ההשפעות השליליות הללו הן רחבות-היקף ונמצאו במגוון רחב של מחקרים באזורי לחימה שונים בעולם (Garbarino & Kostelny, 1996; Laor et al., 2006; Ronen et al., 2003; Shechory, Ben David, & Balahur, 2008).

מחקרים שנעשו בישראל, החל ממלחמת ההתשה, מלמדים כי למצבי אלימות פוליטית יש השפעה שלילית על התנהגותם, רגשותיהם ותפיסותיהם הקוגניטיביות של ילדים ומתבגרים. בכלל ההשפעות השליליות אפשר לזהות עלייה ברמות המצוקה, הפחד והחרדה, תסמינים רבים יותר של דיכאון ופגיעה ביכולות הריכוז, הזכירה ומיומנויות הלמידה (לסקירה ראו: Abel & Friedman, 2009).

מבין התופעות הקשות ביותר אשר זוהו כקשורות למלחמה ולחשיפה לאירועי טרור, תסמונת פוסט-טראומטית (Post Traumatic Stress Disorder) היא ההפרעה המזוהה ביותר עם ההשלכות ארוכות-טווח של איומים על שלומם וחייהם של אנשים, ללא הבדל בגיל (Benyamini & Solomon, 2005; Lahad & Leykin, 2010; Pfefferbaum et al., 2000; Stuber et al., 2002). עם זאת, מחקרים שונים מדגישים כי ההשלכות של חשיפה מתמשכת לאיום ביטחוני ורמת המצוקה הנחוות אינן ברורות מאליהן והן קשורות לכמה משתנים סוציולוגיים ופסיכולוגיים, ובכלל זה רמת החשיפה האובייקטיבית, תחושת המצוקה הנחוית, אופן התמודדות ההורים ותגובת הסביבה החברתית הקרובה והמורחבת (Joshi & O'Donnell, 2003; Shechory et al., 2008; Shechory-Bitton, 2013).

עם זאת, מחקרים ממקומות שונים בעולם (ראו לדוגמה: Cairns & Dawes, 1996) וגם בישראל (Sagy, 2002; Sagy & Braun-Lewensohn, 2009; Zeidner, 2005) מצאו כי ילדים ובני נוער שנחשפו לאירועים פוליטיים לא סבלו מבעיות רגשיות משמעותיות.

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

חוקרים הסבירו זאת במונחים של הסתגלות/התרגלות (habituation) לסכיבה מאיימת (Punamaki, 1996), תוך הבחנה בין חשיפה לאירוע חד-פעמי ובין חשיפה מתמשכת (Sagy & Braun-Lewensohn, 2009). הם גם מציינים כי חשיפה מתמשכת מפעילה תהליך של ויסות המאופיין בירידה הדרגתית של התסמינים הנפשיים הפתולוגיים (Ronen, Rahav, & Appel, 2003).

המחקר הנוכחי שם לו למטרה להרחיב גוף ידע זה ולבחון את ההשלכות של האיום הביטחוני בדרום הארץ, שהילדים היו חשופים לו, בגיל בית ספר יסודי ובחטיבת הביניים, תוך דגש על ההשפעות האפשריות של פינוי ילדים מאזור לחימה לשם התרענות.

חשיפה לאירועים טראומטיים והשפעתם על תחושת המצוקה הנחווית

מחקרים שונים הצביעו על הקשר שבין חשיפה אובייקטיבית, חשיפה סובייקטיבית ותסמינים פוסט-טראומטיים (לסקירה ראו: Linley & Joseph, 2004). נמצא קשר בין תסמינים של מצוקה ושל הפרעת דחק פוסט-טראומטית ובין מידת הקרבה הפיזית של הפרט לאירוע, מספר אירועי הדחק שהפרט נחשף אליהם וכדומה. כך לדוגמה, במחקר שערכו הובפול ואחרים (Hobfoll et al., 2007) נמצא, כי סיכויי של אדם שנחשף לטראומה באופן ישיר לפתח הפרעת דחק פוסט-טראומטית נעים בין 30%–40%, והסיכויים הללו פחתו ככל שהחשיפה הייתה עקיפה יותר. בקרב עובדי הצלה המגיעים לזירה, הסיכויים פחתו לכדי 10%–20% (חשיפה שניונית), ובקרב אוכלוסייה שלא נחשפה לאירוע באופן ישיר נמצא הסיכוי הנמוך ביותר – 5%–10% (חשיפה שלישונית). מחקר אחר מצא רמות של פחד וחרדה גבוהות יותר בקרב נבדקים סטודנטים שגרים בצפון ונחשפו לירי טילים במלחמת לבנון השנייה (2006) לעומת נבדקים שגרים במרכז (Benzion, Shaharabani, & Shavit, 2009).

מחקרים שנערכו בזמן מלחמת המפרץ ובדקו את הנושא בקרב ילדים מצאו כי ילדים ישראלים שמקום מגוריהם היה קרוב יותר לאזור פגיעת הטילים סבלו ממצוקה נפשית רבה יותר מאשר ילדים שמקום מגוריהם היה רחוק מנפילת הטיל (למשל: Klingman, 1992; Schwartzwald, Weisenberg, Solomon, & Waysman, 1994). אחרים שבדקו את הקשר בין מספר אירועי דחק למצוקה, מצאו כי הסיכון למצוקה אצל ילדים עולה ככל שהחשיפה לאירועים רבה יותר (Garbarino & Kostenly, 1996; Macksoud & Aber, 1996).

עם זאת יש לציין כי מידת החשיפה האובייקטיבית לאירוע איננה בהכרח הגורם היחיד הקשור לפיתוח מצוקה. כמה מחקרים מצאו כי תחושת האיום הסובייקטיבית הייתה משמעותית לניבוי תסמינים במידה רבה יותר מרמת החשיפה האובייקטיבית. כך למשל, בשני מחקרים שנערכו בעקבות הפיגוע במגדלי התאומים זוהתה רמת מצוקה

גבוהה גם אצל נבדקים שלא חיו בניו-יורק או בסביבותיה (Cohen-Silver, Holman, McIntosh, Poulin, & Gil-Rivas, 2002; Schlenger, Caddell, Ebert, Jourdan, & Batts, 2002). ממצאים אלה הובילו את החוקרים למסקנה שהשפעות פסיכולוגיות בעקבות חשיפה לאירועים טראומטיים אינן מוגבלות לאנשים שנחשפו אליהם באופן ישיר, וכי עוצמת התגובה האישית תלויה גם בהיבטים הסובייקטיביים של החשיפה (ראו גם: Benzion et al., 2009).

ממצאים אלו נמצאו ביחס לחשיפה לאיומי מלחמה בקרב ילדים ובני נוער בישראל (ויסמן, שורצולד, ויסנברג, סולומון וקלינגמן, 1992; לאופר וסולומון, 2006) וגם במקומות אחרים בעולם (למשל ברואנדה (Dyregrov, Gupta, Gjestad & Mukanoheli, 2000).

יש לציין כי אף שהספרות העוסקת בחשיפה לאירועים טראומטיים מכירה בחשיבות שנמצאה להערכה הסובייקטיבית של האירוע, הרי שרק מחקרים ספורים בחנו את היחס שבין האלמנטים האובייקטיביים והסובייקטיביים של החשיפה על אותו מדגם (Solomon & Lavi, 2005; Laufer & Solomon, 2009). במחקר הנוכחי בדקנו את מידת החשיפה האובייקטיבית של הילדים לאירועים שונים (לדוגמה: קרבה למקום האירוע, מספר האירועים שאליהם נחשף וכדומה) ומידת החשיפה הסובייקטיבית (תחושת הפחד שליוותה את החשיפה האובייקטיבית) ואת הקשר של שני הגורמים הללו לתחושת המצוקה הנחווית.

תמיכה חברתית, עזיבת מקום מגורים והתמודדות עם אירועים ביטחוניים

תמיכה חברתית כמצבי מצוקה

תמיכה חברתית היא מנגנון רב-ממדי המכוון להקל על הפרט במצבי לחץ (Basol, 2008) והמיוחס בעיקר לתמיכה רגשית ולתמיכה אינסטרומנטלית. תמיכה רגשית מוגדרת כקבלת תחושה של אמפתיה, תמיכה, הקשבה, חיבה, שייכות, ביטחון והערכה מאחרים משמעותיים, כמו משפחה וחברים. תמיכה אינסטרומנטלית מוגדרת כקבלת סיוע מעשי (ציוד, תמיכה כספית), קבלת מידע, ייעוץ והכוונה לשירותים ולמקורות סיוע בפתרון בעיות. תמיכה זו במהותה מספקת לפרט תחושת ביטחון שיש מי שדואג לו (Wong & Leung, 2008).

הורים נתפסים כגורם תמיכה חברתי רגשי משמעותי ביותר להתמודדות של ילדים החשופים לטראומה וללחץ מתמשך (Masten & Powell, 2003). לאור ואחרים (Laor et al., 1996) הראו את החשיבות שבתפקודם של הורים והשפעתו על כושר ההתמודדות של ילדיהם. למעשה, החוקרים מסכימים שתגובת ילדים קשורה ומושפעת במידה רבה מתגובת הסביבה, ובעיקר מתגובת הוריהם (Show, 2003). ילדים שמרגישים את החרדה והלחץ שבהם נתונים הוריהם, מפגינים רמות גבוהות של חרדה,

פניו בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

מפתחים פוביות וסובלים מביעותי לילה. נראה כי האווירה המשפחתית ואופן ההתמודדות של ההורים עם מצוקתם שלהם קשורים ברמת החרדה שחווים הילדים (Punamaki & Sulieman, 1990).

מנגד, יש עדויות המצביעות על כך שלכידות משפחתית (Laor et al. 1997) והורות תומכת הם משתנים המגבירים את עמידות הילדים בזמן איומים צבאיים וקשורים להסתגלות טובה יותר למציאות שלאחר תום תקופת הלחימה (Punamaki, Qouta, & El-Sarraj, 2001). יתרה מזו, אפילו עצם הציפייה לקבלת תמיכה חברתית נמצאה קשורה באופן חיובי להסתגלות ילדים ישראלים בזמן מלחמת המפרץ הראשונה (איצקוביץ, זיידנר וקלינגמן, 1994).

גורם תמיכה חברתי נוסף קשור בסביבה החברתית שבה חי הילד. מלבד חשיבותה של התמיכה המשפחתית, יש עדויות המצביעות על חשיבות הקשר שבין הילד לקהילה שהוא חי בה. בשני ניתוחי-על נמצא קשר בין קיומה של הפרעת לחץ פוסט-טראומטית לבין העדר תמיכה חברתית (Brewin, Andrews, & Valentine, 2000; Ozer, Best, Lipsey, & Weiss, 2003). מחקרים מצביעים על כך שילדים החיים בסביבה קהילתית תומכת, מפגינים הסתגלות טובה יותר לאירועים קשים. כך לדוגמה מצאו זיו וישראלי (Ziv & Israeli, 1973) רמות חרדה נמוכות מהצפוי בקרב ילדים החיים בקיבוצים, שהיו נתונים לתקריות גבול. בדומה לכך מצאה ליפשיץ שקשרים של הילד עם מסגרת חברתית תומכת כגון קיבוץ, קבוצה דתית או משפחה מורחבת, קשורים להסתגלות טובה יותר של ילדים, שאבותיהם נהרגו במלחמה (Lifschitz, 1978 in Milgram, 1982).

הקשר בין לכידות קבוצתית ובין הסתגלות לתחושת האיום איננו פשוט והוא ככל הנראה דו-כיווני. למעשה, בעת אסון או סכנה מתחזקת תחושת הלכידות החברתית (Quarantelli & Dynes, 1977). במחקרם של זיו, קרולנסקי ושולמן (Ziv, Krulanski, & Shulman, 1974) נמצא, כי ילדים בני 4–8 מעיירות פיתוח החשופות לתקריות אש היו בעלי הזדהות חזקה יותר עם הקהילה מאשר ילדים מעיירות פיתוח שאינן חשופות לתקריות. ילדים אלו הביעו רצון רב יותר להישאר במקום מגוריהם, וטענו כי תושבי העיירה הם אמיצים, נחמדים ומוכנים יותר להושיט עזרה מאנשים במקומות אחרים. החוקרים חושבים, כי המתח הביטחוני שהילדים מהעיירות המופגזות מתמודדים עמו, הגביר את תחושת הלכידות החברתית דרך הגברת ההזדהות הפטרויטית עם המקום. על כן דווקא בזמן איומים ביטחוניים עולה חשיבות הקשרים שבין הילד לקהילתו.

עזיבת מקום מגורים והקשר למדדי מצוקה ולמדדי התנהגות

לאור האמור לעיל ובעקבות המחקרים המצביעים על חשיבות הקשר שבין הילד לסביבתו הקהילתית בזמן מתחים ביטחוניים, עלתה השאלה לגבי הקשר בין עזיבה של מקום מגורים וקהילה בזמן מלחמה או איומים ביטחוניים, ובין מדדי מצוקה ומדדי

התנהגות בקרב ילדים. עזיבה של מקום מגורים לשם התרעננות, בהקשר של המחקר הנוכחי, היא למעשה תמיכה אינסטרומנטלית שניתנה לתושבים בדרום הארץ, אשר היו חשופים לירי טילים. למעשה, מדובר בפינוי מרצון, ולפרק זמן קצר.

מרבית המחקרים שעסקו בעזיבת מקום מגורים במהלך המלחמה, בחנו את השפעת העזיבה והקשר לחיים כפליט בארץ אחרת (לדוגמה: Fazel, Wheeler, & Danesh, 1996; Lavik, Hauff, Skrondal, & Solberg, 2005), או שבחנו מקרים של עזיבת מקום מגורים ומעבר בתוך גבולות המדינה, אולם התייחסו לפינוי כפוי (IDP – internally displaced people) בעקבות מלחמת אזרחים או טיהור אתני, דוגמת מלחמת קוסובו (ראו לדוגמה: Moore & Shellman, 2006). במחקר הנוכחי, כאמור, ההתייחסות היא למקרים שבהם תושבים התפנו מרצון, תוך ידיעה שהם יחזרו לבתיהם, חזרה התלויה וקשורה ברצונם שלהם ולא ברצונו של גורם זה או אחר.

במחקרים שצוטטו לעיל נמצא כי פליטים שנאלצו לעזוב את מקום מגוריהם מסיבות שונות סבלו מהפרעות נפשיות רבות, ובעיקר מהפרעת דחק פוסט-טראומטית. המחקרים הידועים בנושא מתייחסים לילדים בריטים אשר פונו מלונדון לאזורי הכפר במלחמת העולם השנייה. כך למשל ידועה עבודתן של אנה פרויד ודורותי בירלינגהם (Freud & Burlingham, 1943) שמצאו כי בניגוד לצפוי, דווקא ילדים שנשארו עם הוריהם בלונדון למרות ההפצה, סבלו פחות מתגובות מתח וחרדה מאשר ילדים שהופרדו מהוריהם ופוננו לסביבה כפרית רגועה. ממצאים אלו, המצביעים על הבעייתיות שבהפרדת הילדים מהוריהם בזמן מלחמה, נמצאו עקביים גם לאחר שנים רבות. במחקר על מבוגרים בריטים שחלקם פונו מבתיהם בהיותם ילדים במהלך מלחמת העולם השנייה, וחלקם נשארו עם הוריהם, נמצא כי ילדים שפונו דיווחו על רווחה נפשית נמוכה יותר ודפוסי התקשרות לא בטוחים לעומת מבוגרים שלא פונו בילדותם (Foster et al., 2003). החוקרים פירשו את הממצאים כמצביעים על קשר שלילי בין פינוי ובין רווחה נפשית, קשר שנשאר לאורך טווח זמן רב מהצפוי.

אין כמעט ספרות מחקר העוסקת בעזיבת מקום מגורים במהלך מלחמה לשם התרעננות ושיבה חזרה למקום המגורים. אולם במחקר המועט שבדק את הנושא נמצאו עדויות לכך שפינוי מהבית בזמן מלחמה עלול להיות קשור לרמת מצוקה רבה יותר. לאור ואחרים (Laor et al. 1996) מצאו כי ילדים קטנים (עד גיל 5), שפונו מבתיהם בתקופת מלחמת המפרץ, סבלו מתסמינים רבים של מצוקה שבאו לידי ביטוי בביטויי פחד, קשיי שינה, חרדה, תוקפנות ועוד. זאת במידה רבה יותר מאשר ילדים שלא פונו מבתיהם. עם זאת, החוקרים ציינו כי הלכידות המשפחתית הייתה גורם משמעותי ביכולת לעמוד בלחצים. ממצא זה חזר בעיקר אצל ילדים קטנים, התלויים ביכולת של האם לסנן את הגירויים המלחציים (Klingman, 2006). במחקר אחר, שבו השתתפו ילדים שפונו מבתיהם בשל הפגזות, נמצא כי פינוי ילדים ללא הוריהם היה קשור לרמות גבוהות יותר של חרדה ותגובות דחק רגשיות וקוגניטיביות. למעשה, הילדים

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

הביעו העדפה להישאר עם הוריהם, אפילו תחת ההפגזות. רמות החרדה שהובעו היו גבוהות יותר אצל בנות לעומת בנים ואצל ילדים צעירים (בני 6–9) לעומת בני 9–12. בנוסף, בנים, יותר מבנות, הביעו רצון לעבור לגור במקום בטוח יותר (Shacham & Lahad, 2004). למעשה, גם אצל ילדים שהופרדו מהוריהם בזמן ההפגזות, ההורים עדיין נתפסו כמקור העיקרי לתמיכה החברתית (Klingman, 2001).

מחקרים אלו מצביעים על הבעייתיות שבהפרדת הילד ממקום מגוריו, ובעיקר מהוריו, בזמן מתחים ביטחוניים. יש לזכור כי תהליך עזיבת מקום המגורים הוא קשה מכמה סיבות, שכן במהלך העזיבה מתנתק הילד ממקורות תמיכה חשובים, כגון הורים, חברים וקהילה תומכת. המצב בעייתי במיוחד כאשר הילד מופרד מאחד מהוריו או משניהם. הוא מנותק ממקור תמיכה חשוב ונשאר חשוף לדאגה רבה לשלומם של ההורה שנשאר באזור הסכנה. עצם הדאגה להורה שנשאר באזור המסוכן, היא לכשעצמה בעייתית ויכולה לשמש מקור משמעותי לדחק. למעשה, דאגה להורים בעקבות פיגועי טרור נמצאה מקור מרכזי לתחושת פחד ומצוקה של ילדים ישראלים (לאופר וסולומון, 2006). בנוסף, ככל הידוע לנו, לא נבחן הקשר של חזרה למציאות ביטחונית מאיימת לאחר תקופה של רגיעה. ייתכן כי העובדה שהילדים חזרו לאותו מתח ביטחוני שממנו חששו ושאותו עזבו לשם התרעננות, היה בה משום הגברת הקושי ולא הקלתו. באופן זה, הרגיעה לאו דווקא מאפשרת אגירת כוחות והתמודדות מחדשת, אלא להפך, מחלישה את יכולת העמידה המתמשכת דווקא בגלל הריסת קשרים קהילתיים והצבעה על מציאות ביטחונית אפשרית אחרת.

במהלך ההפגזות על יישובי הדרום ארגנו גופים ממסדיים וחוף-ממסדיים פינוי תושבים לשם התרעננות. גופים אלו יזמו את הפינוי מתוך רצון להקל על מצוקת התושבים. עם זאת, הם לא בחנו לעומק את ההשפעות קצרות-הטווח וארוכות-הטווח שיכולות להיות לפינוי זה. כמו כן, משתנים קהילתיים לא נלקחו בחשבון, וההתמקדות בפרט ממעיטה בהשפעות חברתיות רחבות על רווחתו הנפשית.

מטרות המחקר

לאור סקירת הספרות עלה הצורך לבחון את השפעותיו ארוכות-הטווח של פינוי תושבים לצורך התרעננות. המחקר התמקד גם בקשרים שבין מידת החשיפה לאירועים הביטחוניים ורמת המצוקה הנחווית. המחקר התייחס גם לאזור המגורים, כדי לבדוק אם יש קשר בין אופי מקום המגורים ובין תחושת המצוקה הנחווית. מרבית המחקרים שנערכו בישראל לא התייחסו למשתנה זה. יוצא דופן הוא מחקרם של שגיא ובראון-לאוונסון (Sagy & Braun-Lewensohn, 2009) אשר בדקו בקרב בני נוער את הקשר בין משאבי התמודדות ובין מצוקה בעתות חשיפה למתקפות טילים. ממצאי מחקרם הראו כי למקום המגורים לא היה קשר לרמת המצוקה שנחווה. עם זאת, במחקרם איחדו

החוקרים סוגי התיישבויות לקבוצה אחת (עיר, יישובים קהילתיים, מושבים) והשוו אותם לקיבוצים. במחקר הנוכחי, הייתה הבחנה בין ילדים הגרים בעיר (שדרות) לעומת ילדים הגרים ביישובים קהילתיים (מושבים, קיבוצים).

מטרות המחקר היו: (1) לבחון את הקשר בין חשיפה אובייקטיבית וסובייקטיבית של ילדים לאיום הטילים המתמשך ובין מדדי מצוקה ופוסט-טראומה; (2) לבחון אם פינוי לשם התרעננות יש בו בכדי להקל על התמודדות הילדים עם איומים ביטחוניים.

השערות המחקר

(1) רמות החשיפה והפחד של הילדים בשדרות יהיו גבוהות מאשר ביישובים קהילתיים; (2) תסמינים פוסט-טראומתיים ובעיות התנהגות של הילדים בשדרות יהיו גבוהים מאשר ביישובים קהילתיים, ובשני המקומות יהיו גבוהים כיום יותר מאשר בעבר, לפני האיום הביטחוני; (3) ככל שרמת החשיפה האובייקטיבית והסובייקטיבית (פחד) של הילדים לאיום הטילים רבה יותר כך יהיו מדדי המצוקה ופוסט-טראומה גבוהים יותר; (4) בנושא משמעות הפינוי מבחינת התמודדות הילדים עם האיום אי אפשר לשער עקב הספרות המצומצמת. עם זאת סברנו כי פינוי עם ההורים ופינוי ממושך יותר יתקשרו עם מדדי מצוקה ופוסט-טראומה נמוכים יותר.

המחקר

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 152 ילדים, 90 בנות (59.2%) ו-62 בנים (40.8%). 75 משדרות (49.3%) ו-77 מיישובים ומקיבוצים בעוטף עזה (50.7%). ניתוחים סטטיסטיים שנעשו לבחינת ההבדלים בין נבדקים ממושבים או מיישובים קהילתיים ומקיבוצים הכילו את המשתנים: גיל האם והילד, מין הילד, השכלת האם, רמת החשיפה של הילד, רמת הפחד של הילד, יציאה להתרעננות, מדדי מצוקה. הניתוחים העלו כי אין הבדל בין שתי קבוצות אלה, לפיכך קובצו הנבדקים ביחד (להלן: יישובים). כל ההשוואות נעשו בין קבוצה זו ובין קבוצת הנבדקים משדרות.

בחינה של מאפייני הרקע של קבוצות המחקר הראתה כי שתי הקבוצות דומות מבחינת הגיל (ממוצע: 11.53 שנים, סטיית תקן: 1.04, טווח 10–14.50) והמבנה המשפחתי. רוב ההורים נשואים (91.2%), מספר הילדים דומה (ממוצע: 4.01, סטיית תקן: 1.79). עם זאת נמצאו כמה הבדלים. בקרב תושבי שדרות, שיעור ההורים יוצאי אסיה אפריקה גבוה באופן ניכר לעומת תושבי היישובים, הם דתיים יותר, רמת

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

השכלתם נמוכה יותר, ואחוז קטן מהם מועסקים באופן מלא. תושבי שדרות מתגוררים זמן רב יותר ביישובם לעומת תושבי היישובים. משתני הרקע הנבדלים בין שדרות לבין היישובים לא נמצאו קשורים למשתני המחקר התלויים.

כלי המחקר

שאלוני פרטים דמוגרפיים על האם והילד: כל האימהות ענו על שאלון מפורט שחובר לצורכי המחקר וכלל משתנים כמו גיל, השכלה, תעסוקה, ומקום מגורים. הילדים נשאלו רק לגילם.

שאלון חשיפה אובייקטיבית: חשיפה אובייקטיבית לאירועים ביטחוניים שונים נבחנה באמצעות 17 אירועים מסוגים שונים (לדוגמה: מישוהו קרוב אליי נפצע מירי טילים; הבית שלי נפגע מירי טילים; נפל לידי טיל ולא נפצעתי; נפצעתי כתוצאה מירי טילים). השאלון התבסס על שאלון חשיפה שחיברו סולומון ולביא (Solomon & Lavi, 2005) ושהותאם לצרכי המחקר הנוכחי (ראו גם: Laufer & Solomon, 2009). רמת החשיפה האובייקטיבית נמדדה על פי סך כל האירועים שאליהם נחשף הילד. הציון נע מ-0-17. ככל שהציון היה גבוה יותר – כך רמת החשיפה הייתה גבוהה יותר.

שאלון חשיפה סובייקטיבית: עבור כל אירוע שהילדים ציינו כי חוו (על פי פירוט האירועים שבשאלון החשיפה האובייקטיבית), הם התבקשו לדרג את תחושת הפחד שחשו בסולם שנע מ-1 (לא פחדתי כלל) ועד 4 (פחדתי מאוד). זאת בדומה למחקרים אחרים שבחנו את תחושת הפחד הסובייקטיבית לנוכח חשיפה לאירועים אובייקטיביים (ראו לדוגמה: Laufer & Solomon, 2009). רמת הפחד הסובייקטיבית חושבה על פי ממוצעי תשובות הנבדקים. ככל שהממוצע היה גבוה יותר – כך תחושת הפחד הסובייקטיבית הייתה גבוהה יותר.

שאלונים לבדיקת רמת התסמינים הפוסט-טראומטיים: כדי לבחון את רמת התסמינים הפוסט-טראומטיים ענו הילדים על שאלון Childrens Post Traumatic Reaction Index CPTS-RI, שחיברו פרדריק ופינוס (Fredrick & Pynoos, 1988). בשאלון 20 שאלות והוא מאפשר הערכה של רמת התסמונת הפוסט-טראומטית, כפי שהיא מוגדרת על פי הקריטריונים של DSM-IV-TR. הילדים ציינו לגבי כל פריט עד כמה הוא מתאים לתיאור מצבם, על פי סולם שנע מ-0 (כלל לא) עד 4 (במידה רבה מאוד). השאלון מאפשר לקבל מידע הכולל הן אבחנה של הפרעה פוסט-טראומטית והן

את רמת התסמינים של ההפרעה. המידע הכולל המתייחס לסכום הציון הכללי של השאלון נע בין 0–80. תסמיני ההפרעה מחולקים לחמש רמות על פי הפירוט הבא: בספק (0–11), קל (12–24), בינוני (25–39), חמור (40–59) וחמור מאוד (60–80). עקיבות פנימית במחקר הנוכחי על פי מבחן אלפא קרוונבך 0.91.

שאלון לבחינת מדדי התנהגות של הילדים: בשאלון שלושה מדדים הבודקים התנהגות תוקפנית (25 שאלות), תפקוד חברתי לקוי (13 שאלות), דיכאון וחרדה (18 שאלות). השאלות הן חלק משאלון Child Behavior Checklist שפיתחו אכנבך ואדלברוק (Achenbach & Edelbrock, 1983, 1986). לגבי כל פריט התבקשו האימהות לדרג כיצד הן מעריכות את ילדן על פי סולם בין 0 ל-2 (לא נכון לגבי הילד, נכון לפעמים או במידת מה, ונכון מאוד או נכון לעיתים קרובות). כך, ככל שהציון שהילד קיבל היה גבוה ביותר – כך אפשר היה להעריך שהוא סובל יותר.

השאלון בגרסתו המקורית יועד לכך שהורים יעריכו את ילדיהם. לפיכך במחקר הנוכחי מילאה כל אם את השאלון עבור ילדה. כדי שיהיה אפשר להעריך הימצאותם או העדרם של שינויים התנהגותיים בעקבות החשיפה למצב הביטחוני ולנפילות הטילים, התבקשה כל אם להעריך את ילדה לפני שהתחילה התקופה המסיבית של נפילת הטילים ובמועד עריכת המחקר. העקיבות הפנימית של המדדים בשני השאלונים נעה במחקר הנוכחי בין 0.79 ל-0.91, על פי מבחן אלפא קרוונבך.

שאלונים על עזיבת היישוב לשם התרעננות: שאלון דיווח עצמי שעליו ענו הילדים. השאלון כלל שמונה שאלות שחוברו לצורכי המחקר כדי לבחון את נושא ההתרעננות והתחושות לגבי התקופה. נשאלו שאלות לגבי משתנים אובייקטיביים הנוגעים לעזיבה (כגון: האם הילד עזב ביחד עם אחד מהוריו או שניהם, לכמה זמן עזב ועוד) לצד משתנים הקשורים לתחושות הסובייקטיביות ביחס לעזיבה (האם רצה לצאת, עד כמה ההתרעננות עזרה ועוד) (פירוט של כל השאלות נמצא בלוח 4).

הליך המחקר

את הצעת המחקר אישר מנהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי, לפני עריכת המחקר, במאי 2009. הנתונים נאספו בין חודש יוני 2009 לחודש ינואר 2010. את הנתונים אספו עוזרי מחקר אשר גרים ביישובים שבהם נערך המחקר. הנתונים באספו בשיטת "כדור שלג". תחילה פנו עוזרי המחקר טלפונית למכרים, ואלה סייעו בהמשך גם בגיוס נבדקים נוספים.

בשיחת טלפון ראשונית הובהר כי מדובר במחקר שמטרתו לבחון את היעילות של פינוי יישובים במהלך ירי הטילים ואת ההשפעה שיש לכך על אימהות וילדים.

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

המפגשים התקיימו בבית הנבדקים לאחר תיאום טלפוני. במרבית המשפחות היו כמה ילדים. בהסכמת האם, נבחר ילד שהיה לפחות בן 10 (מין הילד לא הוגבל). קריטריון הגיל נקבע משום שהיה צורך למלא שאלונים באופן עצמאי. כל אם חתמה על כתב הסכמה לגבי השתתפות הילד במחקר. האימהות והילדים מילאו את השאלונים באופן נפרד. עם תום מילוי השאלונים, קיבלה כל משפחה תשלום סמלי של 100 ש"ח על השתתפותה במחקר. עם תום המחקר, ניתנה לאימהות ולילדים אפשרות לשאול שאלות לגבי המחקר.

ממצאים

מאפייני רמת חשיפה לאירועים ביטחוניים כמדד אובייקטיבי ותחושת הפחד כמדד סובייקטיבי

השערה 1, אשר בה נטען להבדלים ברמות חשיפה ופחד בין ילדי שדרות לבין היישובים, נבחנה בעזרת שני ניתוחי t-test. בניתוח הבדלי החשיפה נמצא כי רמת החשיפה בשדרות הייתה גבוהה יותר ($M=7.55$, $SD=2.37$) מאשר ביישובים ($M=4.75$, $SD=2.21$) ($t(150)=-7.52$, $p<.001$, טווח 0-14). בדומה לכך, רמת הפחד בשדרות הייתה גבוהה יותר ($M=2.36$, $SD=0.76$) מאשר ביישובים ($M=1.89$, $SD=0.77$) ($t(148)=-3.72$, $p<.001$, טווח 1-4). כלומר, אצל ילדי שדרות נמצאה חשיפה ישירה רבה יותר ורמת הפחד שלהם מהחשיפה הייתה גבוהה יותר לעומת ילדי היישובים.

הבדלים ברמת תסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים

השערה 2, אשר בה נטען שיהיו הבדלים ברמות של תסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות התנהגות בין ילדי שדרות לבין ילדי היישובים, נבחנה בעזרת ניתוח t-test עבור תסמינים פוסט-טראומטיים, וניתוח שונות עבור בעיות ההתנהגות. בלוח 1 מוצגים ממוצעים וסטיית תקן של תסמינים פוסט-טראומטיים בקרב הילדים.

כפי שאפשר לראות בלוח 1, ילדים משדרות דיווחו על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים חמורה יותר מזו שדיווחו ילדי היישובים. בחינת התסמינים לפי קטגוריות מלמדת כי אחוז הילדים משדרות המדווחים על רמת תסמינים חמורה גבוהה פי ארבעה מאחוז הילדים ביישובים המדווחים על רמת תסמינים חמורה (4% לעומת 1%). כ-11% מן הילדים ביישובים לעומת כ-20% מן הילדים בשדרות מדווחים על תסמינים פוסט-טראומטיים ברמה בינונית עד חמורה, כ-18% מן הילדים ביישובים לעומת כ-45% מן הילדים בשדרות מדווחים על רמת תסמינים נמוכה.

לוח 1: הבדלים בתסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים מיישובי עוטף עזה ומשדרות

משתתף (אם / ילד)	שדרות (N = 75)		יישובי עוטף עזה (N = 77)		
	SD	M	SD	M	
t(146) = 3.77***	12.77	17.13	9.66	10.10	ציון כולל
χ ² (4) = 22.520***	%	N	%	N	קטגוריות
	33.3	25	71.2	52	בספק
	45.3	34	17.8	13	קל
	14.7	11	9.6	7	בינוני
	5.3	4	1.4	1	חמור

*** $p < .001$

תוקפנות, חרדה ובעיות חברתיות בקרב הילדים כאמור בפרק כלי המחקר, האימהות התבקשו להעריך את התנהגות ילדן לפני התקופה שהוכרזה כתקופת מלחמה, ובנוסף להעריך את ההתנהגות בתקופה שבה סבלו היישובים ושדרות ממתקפות טילים אינטנסיביות. השאלונים התייחסו לשלושה מדדים התנהגותיים: תוקפנות, בעיות חברתיות ורמת חרדה. בהמשך להשערה 2, מופיעים בלוח 2 ממצאי ההשוואה על פי מקום מגורים ותקופה. השוואת בעיות ההתנהגות של הילדים על פי דיווח האימהות מלמדת על עלייה מובהקת בבעיות התנהגות (תוקפנות, בעיות חברתיות וחרדה) בשתי הקבוצות. הממצאים מראים כי הילדים סובלים כיום מגילויי תוקפנות, מבעיות חברתיות ומחרדה במידה רבה יותר בהשוואה לעבר. ממצא זה נכון לגבי ילדים משתי קבוצות. בחינה של האינטראקציות מעלה כי בעבר לא נמצא הבדל מובהק בין ילדים מהיישובים וילדים משדרות, אולם כיום ההבדל מובהק עבור תוקפנות, בעיות חברתיות וחרדה. אצל ילדי שדרות רואים החמרה ועלייה בבעיות ההתנהגות במידה רבה יותר מאשר אצל ילדי היישובים.

רמת חשיפה, תחושת פחד והקשר לתסמינים של מצוקה ובעיות התנהגות השערת המחקר השלישית הייתה כי ימצאו מתאמים חיוביים בין חשיפה ופחד לבין תסמינים של מצוקה ובעיות התנהגות. לוח 3 מציג מתאמי פירסון בין משתני המחקר ובין איומים אובייקטיביים וסובייקטיביים לבין תסמינים פוסט-טראומטיים, תוקפנות, חרדה ובעיות חברתיות.

פינוי בעקבות חשיפה לאיום כיטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

לוח 2: הברלים במודדים התנהגותיים של הילדים לפני זמן ולפני קבוצה

קבוצה	זמן × קבוצה F(1,146) (η^2)	קבוצה F(1,146) (η^2)	זמן F(1,146) (η^2)	(N = 75) שדרות				(N = 77) עזה			
				כיום		בעבר		כיום		בעבר	
				SD	M	SD	M	SD	M	SD	M
14.97*** (.09)	1.16*** (.01)	62.51*** (.30)	6.42	9.00	3.97	4.20	7.42	6.49	5.80	4.82	
22.90*** (.14)	11.38*** (.07)	73.30*** (.33)	4.58	6.64	3.53	2.82	2.82	3.39	2.84	2.34	
13.95*** (.09)	4.27* (.03)	41.62*** (.22)	2.89	3.19	1.85	1.49	2.69	1.81	2.31	1.35	

* $p < .05$ *** $p < .001$

הערה: ציונים גולמיים.

לוח 3: מתאמים בין משתני המחקר ובין רמת חשיפה אויבסקיבית וסוויקטיבית לבין מדדי מצוקה והתנהגות

	6	5	4	3	2	
1 חשיפה	.20*	.21**	.15	.49***	.45***	
2 תחושת פחד	.26**	.29***	.15	.62***	—	
3 תסמינים פוסט-טראומטיים	.29***	.21**	.16	—	—	
4 תוקפנות	.70***	.69***	—	—	—	
5 חרדה	.70***	—	—	—	—	
6 בעיות חברתיות	—	—	—	—	—	

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

כפי שאפשר לראות בלוח 3, יש קשר חיובי בין רמת החרדה, בעיות התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים ובין מידת החשיפה האובייקטיבית והסובייקטיבית של הילדים. ככל שילדים נחשפו יותר וחשו פחד רב יותר לנוכח חשיפתם לאירועים ביטחוניים, כך רמת המצוקה הנחווית הייתה גבוהה יותר וגם רמת החרדה ובעיותיהם החברתיות. עם זאת, לא נמצא קשר בין מדדי החשיפה ובין רמת התוקפנות של הילדים. נמצאו קשרים חזקים בין מדדי תוקפנות, חרדה ובעיות חברתיות, וכן קשרים חלשים יותר בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין חרדה ובעיות חברתיות.

התרעננות מחוץ למקום המגורים

השערת המחקר הרביעית עסקה בהשפעת ההתרעננות על הילדים, וכאמור, בשל חוסר מחקר קודם, לא היה אפשר לשער כיוון לממצאים. עם זאת סברנו כי פינוי עם ההורים ופינוי ממושך יותר יתקשרו עם מדדי מצוקה ופוסט-טראומה נמוכים יותר. הילדים במחקר ענו על שאלון שבדק משתנים אובייקטיביים הנוגעים לעזיבה של מקום המגורים לצורך התרעננות ומשתנים הקשורים לתחושות הסובייקטיביות ביחס לעזיבה. בלוח 4 מוצגת התפלגות תשובות הילדים.

לוח 4: מאפייני התרעננות מחוץ למקום המגורים

הבדל Z	שדרות (N=75)		יישובי עוטף עזה (N=77)			
	%	N	%	N		
1.58	90.7	68	81.8	63	כן	יציאה להתרעננות
	9.3	7	18.2	14		
t(123)=-0.62	SD=29.61	M=16.48	SD=26.29	M=13.38	1-200 ימים	משך ההתרעננות
Z=0.77*	48.5	32	45.0	27	המשפחה	מי מבני המשפחה
	30.3	20	38.3	23	המשפחה ללא אב	יצא למשך
	3.0	2	1.7	1	המשפחה ללא אם	ההתרעננות המרבי
	10.6	7	5.0	3	רק הילדים	רק הילדים
	7.6	5	10.0	6	חלק מהילדים	חלק מהילדים
Z=3.65***	50.0	34	20.9	14	רציתי מאוד	האם רצית
	23.5	16	28.4	19	רציתי	לצאת להתרעננות
	26.5	18	47.8	32	רציתי קצת	
	—	—	3.0	2	לא רציתי	
	—	—	—	—	כלל לא רציתי	
	SD=0.85	M=4.24	SD=0.84	M=3.67		

* כל המשפחה מול כל המשפחה ללא אב

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

לוח 4 (המשך)

הברל Z	שדרות (N=75)		יישובי עוטף עזה (N=77)			
	%	N	%	N		
Z=1.68	39.7	27	28.1	18	עזרה מאוד	באיזו מידה
	42.6	29	43.8	28	עזרה	ההתרעננות עזרה
	11.8	8	18.8	12	עזרה קצת	לך
	5.9	4	9.4	6	לא עזרה	
	—	—	—	—	כלל לא עזרה	
	SD=0.86	M=4.16	SD=0.92	M=3.91		
2.26 *	16.2	11	21.0	13	רציתי מאוד	באיזו מידה
	16.2	11	32.3	20	רציתי	רצית לחזור
	47.1	32	37.1	23	רציתי קצת	הביתה
	13.2	9	4.8	3	לא רציתי	
	7.4	5	4.8	3	כלל לא רציתי	
	SD=1.10	M=3.21	SD=1.03	M=3.60		
0.46	8.8	6	10.9	7	כולם יצאו	האם חבריך
	35.3	24	40.6	26	הרוב יצאו	יצאו
	48.5	33	35.9	23	חלק יצאו	להתרעננות
	7.4	5	12.5	8	הרוב לא יצאו	
	SD=0.76	M=3.46	SD=0.85	M=3.50		
1.09	38.2	26	29.2	19	כן	האם יצאת יחד
	61.8	42	70.8	46	לא	עם החברים להתרעננות
0.16	82.4	56	81.3	52	כן	האם תרצה
	17.6	12	18.8	12	לא	לצאת בעתיד להתרעננות
1.74	42.6	29	39.1	25	דאגתי מאוד	האם בעת
	44.1	30	26.6	17	דאגתי	ההתרעננות
	8.8	6	12.5	8	דאגתי קצת	דאגת לאנשים
	2.9	2	17.2	11	לא כל כך דאגתי	ביישוב
	15	1	4.7	3	כלל לא דאגתי	
	SD=0.85	M=4.24	SD=1.27	M=3.78		

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < 0.01$

מהלוח עולה כי מרבית הילדים יצאו להתרעננות עם בני משפחה. לא נמצאו הבדלים בבעיות ההתנהגות של הילדים ובתסמינים של מצוקה בין ילדים אשר יצאו להתרעננות לבין ילדים אשר לא יצאו, ככל הנראה עקב מספרם הקטן של ילדים אשר לא יצאו. רק כשליש מהילדים משתי קבוצות המחקר יצאו להתרעננות יחד עם חברים ממקום המגורים. מרביתם הביעו דאגה לנותרים במקום המגורים ומרביתם הביעו רצון לצאת בעתיד להתרעננות במידת הצורך. הילדים דיווחו כי ההתרעננות עזרה להם, ללא הבדל במקום המגורים. עם זאת, יותר ילדים משדרות רצו לצאת להתרעננות ולא רצו לחזור הביתה לעומת ילדים מהיישובים.

פינוי לשם התרעננות והקשר לבעיות התנהגות ולתסמינים של מצוקה בקרב ילדים כדי לבחון את הקשר בין פינוי לשם התרעננות ובין בעיות התנהגות ותסמינים של מצוקה אצל הילד, אם עזב את היישוב לצורך התרעננות ללא אחד מהוריו (או שניהם), הוגדר משתנה ההתרעננות כדיכוטומי – יציאת כל המשפחה (1) לעומת יציאת הילד ללא הוריו (0). נערכו ניתוחי שונות דו-כיווניים של מדדי פוסט-טראומה ובעיות התנהגות של הילד לפי קבוצה ויציאה להתרעננות. בלוח 5 מוצגים ממוצעים וסטיות תקן של המשתנים שנבחנו וכן ממצאי ניתוחי השונות. כפי שאפשר לראות מהלוח, לא נמצאו הבדלים במאפייני המצוקה של הילדים לפי יציאה להתרעננות עם שני ההורים (כל המשפחה) או יציאה ללא אחד מהם, ואף לא לפי האינטראקציה בין משתנה זה לבין קבוצה.

ניבוי תסמינים פוסט-טראומטיים, תוקפנות, חרדה ובעיות חברתיות כדי לבחון עד כמה אפשר לנבא את משתני המחקר התלויים – תסמינים פוסט-טראומטיים, תוקפנות, חרדה ובעיות חברתיות – בעזרת משתני המחקר האחרים, נערכו רגרסיות ליניאריות בצעדים. בצעד הראשון הוכנסו המשתנים הדמוגרפיים: גיל, מין ומקום מגורים (שדרות ויישובים). בצעד השני הוכנסו משתני החשיפה לירי טילים והפחד, ובצעד השלישי והאחרון הוכנסו כל המשתנים הקשורים לפינוי יישובים. בלוח 6 מוצגים המשתנים שנמצאו בעלי מובהקות.

מבין משתני המחקר המשתנה הדמוגרפי היחיד שנמצא מנבא מצוקה (תסמינים פוסט-טראומטיים, בעיות חברתיות וחרדה) בקרב ילדים היה אזור המגורים. ילדים בשדרות מדווחים על מצוקה רבה יותר מילדים ביישובים. עם זאת, ביחס לתסמינים פוסט-טראומטיים ובעיות חברתיות, משתנה זה נעלם לאחר הכנסת הפחד למשוואת הרגרסיה. משמע, הפחד הגבוה יותר שעליו מדווחים ילדי שדרות הוא המנבא את תחושת המצוקה שלהם. משתנה זה הוא היחיד המנבא חרדה. משתני המחקר לא נמצאו מנבאים תוקפנות.

יש לציין כי הגיל והמין של הילדים לא נמצאו מנבאים את משתני המצוקה ולכן

**לוח 5: מאפייני בעיות התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים
לפי קבוצה ויציאה להתערבות**

התערבות × קבוצה	התערבות × קבוצה F(1,120) (η^2)	קבוצה F(1,120) (η^2)	התערבות F(1,120) (η^2)	שדרות (N=75)				"שורבי עוטף עזה" (N=77)				תוצאה
				כל המשפחה		מזהמשה		כל המשפחה		מזהמשה		
				SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	
פוסט-טראומה	0.67 (.01)	8.34*** (.07)	0.60 (.01)	14.43	18.90	11.58	15.38	9.70	10.72	10.60	10.81	
תקופנות	0.01 (.001)	3.99* (.03)	0.69 (.01)	6.44	8.48	6.17	9.46	6.32	5.88	8.34	7.00	
חרדה	0.10 (.001)	19.81*** (.14)	2.90 (.02)	4.66	6.15	4.49	7.73	2.74	2.92	4.56	4.00	
בעיות חברתיות	2.22 (.02)	9.74** (.08)	0.63 (.22)	2.95	2.85	2.95	4.04	3.18	2.00	2.34	1.64	

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

הערה: ציונים גולמיים.

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

לוח 6 : רגורסיות ליניאריות רב-משתניות לניכוי תסמינים פוסט-טראומטיים, בעיות חברתיות וחודרה בעזרת משתני המחקר

	בעיות חברתיות		חודרה		תסמינים פוסט-טראומטיים	
	Adj. Rsq	β (SE)	Adj. Rsq	β (SE)	Adj. Rsq	β (SE)
צעד 1						
מקום מגורים	.05***	.23*** (1.35) (0.52)	.12***	.35*** (3.21) (0.77)	.06**	.27** (6.54) (2.10)
צעד 2						
מקום מגורים	—	0.16 (0.91) (0.54)	—	.34*** (3.07) (0.81)	—	.11 (2.53) (1.85)
פחד	.08***	.23* (0.84) (0.34)	.11***	0.05 (0.29) (0.51)	.34***	.55** (8.33) (1.17)
צעד 3						
מקום מגורים	—	0.16 (0.91) (0.54)	—	.34*** (3.07) (0.81)	—	.10 (2.40) (1.82)
פחד	—	.24* (0.87) (0.35)	—	0.05 (0.30) (0.51)	—	.57*** (8.52) (1.15)
משך זמן הפיגור	.08**	−0.06 (−0.01) (0.01)	.11***	−0.01 (−0.01) (0.01)	.36***	−.15* (−0.08) (0.04)

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

מלי שחורי-ביטון ואביטל לאופר

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

בצעד הראשון מופיע רק מקום מגורים. בצעד השני, שבו הוכנסו משתני החשיפה והפחד, נמצא כי רק פחד מנבא באופן מובהק את המצוקה ולכן רק הוא מופיע במשוואה. כמו כן, מלבד משך ההתרענות, שאר משתני הפינוי לא נמצאו מנבאים את משתני המצוקה, ולכן רק משך ההתרענות מופיע במשוואת הרגרסיה.

להלן הממצאים ביתר פירוט לפי כל אחד ממשתני המצוקה בנפרד:

תסמינים פוסט-טראומטיים. הפחד הוא המנבא העיקרי לתסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים. מקום המגורים, שהיה מובהק עבור תסמינים פוסט-טראומטיים בצעד הראשון, הפך לא מובהק לאחר הכנסת משתנה הפחד. משך זמן הפינוי מנבא באופן שלילי את התסמינים הפוסט-טראומטיים. כלומר, ילדים שפחדו מדווחים על רמה רבה יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים. עם זאת, ככל שהילדים פונו להתרענות למשך זמן ארוך יותר כך רמת התסמינים הפוסט-טראומטיים המדווחת הייתה נמוכה יותר. ככלל, פחד ומשך ההתרענות הסבירו 36% מהשונות בדיווח על התסמינים הפוסט-טראומטיים.

חרדה. מבין כל משתני המחקר, המשתנה היחיד המנבא בעיות חרדה היה מקום מגורים. ילדים בשדרות מדווחים על חרדה רבה יותר מילדים ביישובים. תחושת הפחד או החשיפה לאירועי טרור לא נמצאו מנבאים חרדה וכך גם משתני הפינוי. אזור המגורים הסביר 11% מהשונות בחרדה של ילדים. אף אחד ממשתני המחקר לא נמצא מנבא את רמת התוקפנות של הילדים כיום ולא הסביר את השונות בתוקפנות. בעיות חברתיות. משתני המחקר לא נמצאו מנבאים את הבעיות החברתיות של הילד כיום. מקום המגורים שנמצא מובהק בצעד הראשון הפך להיות לא מובהק כאשר משתנה הפחד הוכנס לרגרסיה. הפחד של הילד נמצא מנבא מובהק לבעיות חברתיות, אך ככלל הסבר השונות של בעיות חברתיות אצל הילד בעקבות הכנסת כלל משתני המחקר הייתה נמוכה ועמדה על 8% בלבד. לפיכך אי אפשר להניח כי החשיפה לירי הטילים יש לה קשר לבעיות החברתיות שעליהם מדווחים ילדים בדרום.

דיון וסיכום

המחקר הנוכחי בחן 152 ילדים בגיל בית ספר יסודי וחטיבת הביניים אשר התמודדו עם איומים ביטחוניים לאורך הגבול, ובכלל זאת ירי טילים לעבר היישובים שהם מתגוררים בהם. במחקר נבחנו כמה מדדים כדי לעמוד על הקשר שבין מקום מגורים ופינוי בעקבות ירי לבין מצוקה ובעיות התנהגות בקרב ילדים מיישובי הדרום. נבחנו ההבדלים בין ילדים המתגוררים בשדרות ובין ילדים המתגוררים ביישובי עוטף עזה. ממצאי המחקר מלמדים כי ילדים בשדרות מרגישים חשופים יותר, ומפחדים יותר

מהילדים ביישובים. הם אף דיווחו כי בתקופה שבה הוצאו להתרענות העדיפו שלא לחזור לביתם. ייתכן כי החשיפה האובייקטיבית הגבוהה יותר של תושבי שדרות לאיום הטילים היא הגורם לכך. ממצא זה נמצא בכמה מחקרים שבדקו את הקשר שבין מצוקה ובין קרבה פיזית או חשיפה גבוהה לאירועי טרור (Benzionet et al., 2009; Loewenstein, Weber, Hsee, & Welch, 2001). עם זאת, ממצא זה עומד בניגוד לממצאי מחקרם של שגיא ובראון-לאונסון (Sagy & Braun-Lewensohn, 2009), אשר בדקו את הקשר בין משאבי התמודדות ובין מצוקה בעתות חשיפה למתקפות טילים בקרב בני נוער, גם על פי מקום המגורים. החוקרים מצאו כי למקום המגורים לא היה קשר לרמת המצוקה שנחווה.

הסבר אפשרי לסתירה בין הממצאים הוא שהחוקרים איחדו את הנבדקים הגרים בעיר לנבדקים מהיישובים הקהילתיים והמושבים והשוו אותם לתושבי הקיבוצים. במחקר הנוכחי ההבחנה התייחסה לילדים הגרים בעיר (שדרות) לעומת ילדים הגרים ביישובים קהילתיים (מושבים, קיבוצים).

בממצאים הנוספים של המחקר הנוכחי יש כדי לתמוך בהסבר זה ולהוביל להנחה שתחושת הפחד הגבוהה יותר אינה תלויה רק ברמת החשיפה הגבוהה יותר של ילדי שדרות, אלא גם בתחושה פנימית של איום וחוסר מוגנות, אשר נמצאה באופן עקי גבוהה יותר בשדרות. ממצאי המחקר הנוכחי מתיישבים עם עדויות המצביעות על חשיבות הקשר שבין הילד לקהילה שהילד חי בה (Brewin et al., 2000; Ozer et al., 2003) וגם עם ממצאי מחקרם של זיו וישראלי (Ziv & Israeli, 1973) על רמות החרדה הנמוכות יותר שנמצאו בקרב ילדים שהיו נתונים לתקריות גבול וחיו במסגרת חברתית תומכת כמו קיבוץ.

תחושת הפחד ורמת החשיפה לאיומים ביטחוניים היו הגורמים העיקריים הקשורים לרמת המצוקה של הילד. ממצאים אלו, התואמים מחקרים קודמים (לאופר וסולומון, 2006; Dyregrov et al., 2000; Gavrilovic, Lecic, Knezevic, & Priebe, 2002) מלמדים כי מעבר לשונות הבין-אישית, חוויית הטרומה היא במהותה פרי של חשיפה בין אם אובייקטיבית ובין אם סובייקטיבית. לאור הקשר המשמעותי שנמצא בין החשיפה והפחד ובין רמת המצוקה, אין זה מפתיע שהילדים בשדרות דיווחו על רמת מצוקה נפשית גבוהה יותר מהילדים ביישובי הסביבה. לילדים בשדרות היו יותר תסמינים פוסט-טראומטיים והם הפגינו בעיות התנהגות רבות יותר, מתושבי היישובים בסביבה. בנוסף, בשתי קבוצות המחקר דיווחו האימהות כי בעקבות האירועים הביטחוניים יש עלייה בבעיות ההתנהגות שהילד מפגין. ממצאים אלו תואמים ממצאים קודמים המצביעים על עלייה בשעורי הפתוגניה בקרב ילדים המתגוררים באזורי גבול או אזורים החשופים לאיומים ביטחוניים (Pfefferbaum et al., 2000; Ronen et al., 2003; Shechory et al., 2002; Stuber et al., 2002; Thabet et al., 2008), ומצביעים על ההשלכות השליליות שיש לאיומים ביטחוניים על שלומם של ילדים (Shechory et al., 2008).

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

עם זאת, ניתוחי רגרסיה הראו כי יש להבחין בין דיווח על מצוקה פוסט-טראומטית ובין בחינת משתני מצוקה אחרים אצל הילדים ובכללם תוקפנות, בעיות חברתיות וחרדה. תסמינים פוסט-טראומטיים נמצאו קשורים באופן חזק וברור לפחד כתוצאה מירי טילים, ומנגד משך ההתרענות היה קשור באופן שלילי לתסמינים. אין הדבר כך ביחס לחרדה, תוקפנות ובעיות חברתיות. למעשה, שלושת המשתנים האלו לא הוסברו על ידי חשיפה לירי טילים. אחוז השונות המוסברת של בעיות אלו על ידי משתני המחקר היה נמוך ונע בין 0 (תוקפנות) ל-12% (חרדה).

יש בממצא זה כדי להעיד על כך שיש להבחין בין מצוקה שהיא פרי חשיפה לאיומים ביטחוניים (מצוקה פוסט-טראומטית) ובין מצוקה שאיננה נובעת מאיומים ביטחוניים, ולכן ירי הטילים לא החריף אותה. ממצאי המחקר נראה כי תוקפנות של ילדים לא הייתה קשורה לחשיפה לירי או לפינוי, וכך גם בעיות חברתיות וחרדה. ייתכן שהגורמים הללו מושפעים ממשתנים אחרים הקשורים למאפייני האישיות של הילד ולגורמים חברתיים בסביבתו הקבועה של הילד.

לממצא זה חשיבות רבה בהיבט הקליני והטיפול. הוא מאפשר לאנשי המקצוע להתמקד בבעיות העלולות להיגרם מחשיפה לאיומים ביטחוניים ומפחית את הצורך לטפל בבעיות אחרות כאשר מטפלים בילדים החשופים לירי טילים. הוא גם מחזק ומבהיר את ההבדל שבין מצוקות "נורמטיביות" שאתן מתמודדים ילדים בכל מציאות חברתית שהיא ובין מצוקות שאינן בגבול הנורמה, שאתן מתמודדים ילדים החשופים לאיומים ביטחוניים. יחד עם זאת, יש מקום לבחון את הנושא במחקרים נוספים. ראשית, במחקר הנוכחי לא השתתפו ילדים שלא נחשפו לאירועי טרור. בעוד שאפשר להסיק מהממצאים כי החשיפה המוגברת לא החמירה את המצב, אי אפשר להסיק מהמחקר הנוכחי כי חשיפה לאורך שנים לא הייתה קשורה לבעיות התנהגות. במחקר הנוכחי העריכו האימהות את התנהגות הילדים. ההשוואה לעבר נערכה בראייה רטרוספקטיבית. יש מקום לבחון את הנושא גם עם גורמים אובייקטיביים (לדוגמה: מורים בבית הספר).

כדי להגן על הילדים מפני מצוקה נפשית התארגנו יישובים רבים לפינוי התושבים באופן זמני לשם התרענות. ככלל, ממצאי המחקר מלמדים כי הילדים תפסו את הפינוי לשם התרענות כיעיל, והילדים בשדרות, יותר מילדי היישובים, אף לא רצו לשוב לבתיהם. עם זאת, לא נמצא קשר בין פינוי לשם התרענות ובין רמה גבוהה של תסמיני מצוקה אצל הילד, אם עזב ללא אחד מהוריו (או שניהם). לא נמצאו הבדלים במאפייני המצוקה של הילדים לפי יציאה להתרענות עם שני ההורים. ככל הנראה, המציאות הישראלית, שבה המרחקים הגיאוגרפיים אינם גדולים, וזמינותם של אמצעי תקשורת יעילים מאפשרים קשר רצוף והדוק (אינטרנט, מכשירים סלולריים וכדומה). ייתכן שמציאות זו מקלה על ההתמודדות הקשורה גם בפינוי. בנוסף, כמעט בכל המקרים במחקר הנוכחי יצאו הילדים בליווי אחד מהוריהם לפחות, והתארחו אצל המשפחה

המורחבת. עצם שמירת הקשרים החברתיים – אם על ידי המשפחה המורחבת ואם על ידי יציאה עם חברים משותפים, היא ככל הנראה גורם משמעותי ביותר השומר על הקשרים החברתיים ועל התמיכה החברתית של הילד (ראו גם: Laor et al., 1996; Masten & Powell, 2003).

ממצאי המחקר מלמדים כי פינוי התושבים לשם התרעננות אומנם לא נמצא תורם להפחתת המצוקה הנפשית מחד גיסא, אך גם לא החריף אותה, כפי שנמצא במחקרים שבהם פונה הילד לבד ללא הוריו או ללא חברים מהקהילה (Foster et al., 2003; Freud & Burlingham, 1943). כלומר, למרות התחושה הסובייקטיבית כי הפינוי השיג את מטרתו, הרי שממצאי המחקר אינם מראים כי לפינוי היה קשר חיובי או שלילי למצב הילדים, כפי שהוא נבדק על פי מדדי המחקר הנוכחי. ככל הנראה, העובדה כי בפועל רוב הילדים בשדרות ובעוטף עזה יצאו להתרעננות ולפיכך לא הייתה לנו קבוצה השוואה, היא זו שאיננה מאפשרת בחינה של השפעת ההתרעננות על המצוקה הנפשית של הילדים.

עם זאת, אף על פי שלא נמצא קשר בין התרעננות ובין מיעוט של תסמיני מצוקה בקרב הילדים, הרי שממצאי המחקר מצביעים שהילדים דיווחו כי ההתרעננות עזרה להם, ללא הבדל במקום המגורים, ומרביתם רצו לצאת להתרעננות. ממצא זה, המעיד על תחושתם הסובייקטיבית של הילדים, יש בו בכדי להצביע על כך שלתפיסתם ההתרעננות סייעה להם. תמיכה לכך נוכל למצוא גם בממצאי ניתוח הרגרסיה, המצביעים על קשר בין פרק הזמן שבו שהו הילדים מחוץ לאזור מגוריהם ובין רמת התסמינים פוסט-טראומטיים. ככל שההתרעננות הייתה ארוכה יותר כך היא הייתה קשורה לרמה נמוכה יותר של תסמינים.

ממצאי המחקר והדיון בהם מצביעים על הצורך להפריד בין בעיות ומצוקות שהילד מתמודד אתן בשגרה ובין תסמינים פוסט-טראומטיים. בעוד שהראשונים, ככל הנראה, אינם תלויים או מושפעים מאירועים ביטחוניים, הרי שמצוקה פוסט-טראומטית קשורה באופן משמעותי לתחושת הפחד של הילד מאיומים ביטחוניים ואפשר להקל אותה כאשר הילד יוצא להתרעננות. זאת ועוד, יש להפריד בין חשיפה אובייקטיבית לירי טילים ובין חשיפה סובייקטיבית. אף על פי שלשני המשתנים נמצא קשר עם תסמינים פוסט-טראומטיים, הרי שהרגרסיה מצביעה על כך שהמשתנה המשמעותי להבנת הרווחה הנפשית של הילד איננו עצם החשיפה אלא תחושת הפחד. כיוון שתחושת הפחד היא סובייקטיבית הרי שאנו מאמינים כי מעורבות טיפולית המיועדת להפחתת משמעות האיום ותחושת הפחד חשובה להקלת ההתמודדות של הילדים והפחתת התסמינים. מחקרים בנושא וגם גורמי טיפול צריכים לתת את הדעת לנושא זה.

עם זאת, ממצאי המחקר מעלים את הצורך במחקרים נוספים שיחזקו את הממצאים ואת ההנחות שעלו מהם. הצורך במחקר נוסף קשור הן במגבלות המחקר והן

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

בממצאיו. שיטת הדגימה במחקר, שהיא מקובלת, הייתה "כדור שלג", אולם אינה אקראית. לאור עובדה זו, יחד עם העובדה שהמדגם במחקר הוא באופן יחסי קטן – יש להיזהר בהכללת הממצאים. בנוסף, כאמור לעיל, המידע לגבי מדדי התנהגות של הילדים התקבל מהאימהות, וההשוואה לעבר נערכה בראייה רטרוספקטיבית. מחקר אורך, כמו השוואה לקבוצת ביקורת שלא נחשפה לאירועי טרור בוודאי היה מספק תוקף חזק יותר לממצאים.

לסיכום: ילדים, בעיקר תושבי שדרות, ציינו כי הם חשו שההתרעננות סייעה להם וכי היו שמחים להישאר זמן רב יותר מחוץ למוקד האיום ולא לחזור ליישוב. ממצא זה, כמו הקשר השלילי שבין תסמינים פוסט-טראומטיים ובין משך ההתרעננות, מצביעים על כך שעצם היציאה מהחשיפה לאיומים הביטחוניים יש בה כדי לשמור על בריאותם הנפשית של הילדים והיא מהווה מקור של חוסן. בנוסף, יש להניח כי עצם היציאה, שבה הילדים מקבלים תשומת לב מגורמים מחוץ לביתם ולקהילה שלהם יש בה כדי לתרום לתחושת הרווחה שלהם, כי הם לא לבד וכי הם חלק מרקמה רחבה יותר הדואגת להם. עצם תחושה זו היא להערכתנו חשובה, בעיקר כאשר איומים ביטחוניים הם נחלת חלק מהעם, בעוד שאר העם ממשיך בשגרת יומו. על אף מגבלות המחקר, לאור הממצאים ראוי לבחון לעומק יציאה להתרעננות כחלק מהמענים שנותנות רשויות הרווחה ובריאות הנפש לאוכלוסייה מאוימת. נראה כי בניגוד לספרות המצביעה על כך שפינוי כפוי טומן בחובו היבטים שליליים (Fazel et al., 2005; Lavik et al., 1996; Moore & Shellman, 2006), נראה כי פינוי מרצון יכול לסייע לרווחת הפרט.

מקורות

- איצקוביץ, ר.צ., זידנר, מ., וקלינגמן, א. (1994). תגובות רגשיות של ילדים על מלחמת המפרץ. פסיכולוגיה, ד, 170–181.
- ויסמן, מ., שורצולד, י., ויסנברג, מ., סולמון, ז. וקלינגמן, א. (1992). תגובות לחץ נפשי אצל תלמידים בעקבות מלחמת המפרץ. שיחות, ו, 256–263.
- לאופר, א., וסולמון, ז. (2006). תגובות מתבגרים ישראלים בעקבות חשיפה לאירועי טרור: תסמינים פוסט-טראומטיים וסימנים של צמיחה. מגמות, מד, 407–423.
- Abel, R. M., & Friedman, H. A. (2009). Israeli school and community response to war trauma: A review of selected literature. *School Psychology International, 30*, 265–281. doi: 10.1177/0143034309106493
- Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. (1983). *Manual for the child behavior checklist and revised child behavior profile*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. (1986). *Manual for the teacher's report form and teacher*

version of the child behavior profile. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.

- Basol, G. (2008). Validity and reliability of the multidimensional scale of perceived social support: Revised, with a Turkish sample. *Social Behavior and Personality*, *36*, 1303–1341. doi: 10.2224/sbp.2008.36.10.1303.
- Becker-Blease, K. A., Finkelhor, D., & Turner, H. (2008). Media exposure predicts children's reactions to crime and terrorism. *Journal of Trauma & Dissociation*, *9*, 225–248. doi:10.1080/15299730802048652.
- Benzion, U., Shaharabani, S., & Shavit, T. (2009). Emotions and perceived risks after the 2006 Israel-Lebanon war. *Mind and Society*, *8*, 21–41. doi: 10.1007/s11299-008-0048-8.
- Benyamini, Y., & Solomon, Z. (2005). Combat stress reactions, posttraumatic stress disorder, cumulative life stress, and physical health among Israeli veterans twenty years after exposure to combat. *Social Science and Medicine*, *61*, 1267–1277. doi: 10.1016/socscimed.2005.01.023.
- Besser, A., Neria, Y., & Haynes, M. (2009). Adult attachment, perceived stress, and PTSD among civilians exposed to ongoing terrorist attacks in Southern Israel. *Personality and Individual Differences*, *47*, 851–857. doi:10.1016/j.paid.2009.07.003.
- Braun-Lewensohn, O., Celestin-Westreich, S., Celestin, L. P., Verte, D., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2009). Adolescents mental health outcomes as a function of different types of exposure to ongoing terrorism. *Journal of Youth and Adolescence*, *38*, 850–862. doi: 10.1007/s10964-008-9305-8.
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2011). Coping resources as explanatory factors of stress reactions during missile attacks: Comparing Jewish and Arab adolescents. *Community Mental Health Journal*, *47*, 300–310. doi: 10.1007/s10597-010-9314-4.
- Brewin, C., Andrews, B., & Valentine, J. (2000). Meta-analysis of risk factors for post-traumatic stress disorder in trauma exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *68*, 748–766. doi: 10.1037//0022-006X.68.5.748.
- Cairns, E., & Dawes, A. (1996). Children: Ethnic and political violence – a commentary. *Child Development*, *67*, 129–139. doi: 10.1111/j.1467-8624.1996.tb01724.x.
- Cohen-Silver, R., Holman, E. A., McIntosh, D. N., Poulin, M., & Gil-Rivas, V. (2002). Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11. *Journal of the American Medical Association*, *288*, 1235–1244. doi:10.1001/jama.288.10.1235.
- Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among Rwandan children. *Journal of Traumatic Stress*, *13*, 3–21. doi: 0894-9867/02/0200-0059/1.
- Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: A systematic review. *Lancet*, *365*(9467), 1309–1314. doi: 10.1016/S0140-673(04)61027-6.
- Foster, D., Davies, S., & Steele, H. (2003). The evacuation of British children during World War II: A preliminary investigation into the long-term psychological effects. *Aging and Mental Health*, *7*, 398–408. doi: 10.1080/1360786031000150711.
- Fredrick, C., & Pynoos, R. S. (1988). *Child post-traumatic stress reaction index*. Los Angeles, CA: University of California at Los Angeles, Neuropsychiatric Institute and Hospital.

פינוי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

- Fremont, W. P. (2004). Childhood reactions to terrorism-induced trauma: A review of the past 10 years. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 43*, 381–392.
- Freud, A., & Burlingham, D. T. (1943). *War and children*. London, England: Medical War Book.
- Garbarino, J., & Kostelny, K. (1996). The effects of political violence on Palestinian children's behavior problems: A risk accumulation model. *Child Development, 67*, 33–45. doi: 10.2307/1131684.
- Gavrilovic, J., Lecic, T. D., Knezevic, G., & Priebe, S. (2002). Predictors of posttraumatic stress in civilians 1 year after air attacks: A study of Yugoslavian students. *Journal of Nervous and Mental Disease, 190*, 257–262. doi: 10.1097/00005053-200204000-00007.
- Gil, S. (2005). Pre-traumatic personality as a predictor of post-traumatic stress disorder among undergraduate students exposed to a terrorist attack: A prospective study in Israel. *Personality and Individual Differences, 39*, 819–827.
- Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J., & Palmieri, P. A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. *Applied Psychology: An International Review, 56*, 345–366. doi: 10.1111/j.1464-0597.2007.00292.x.
- Joshi, P. T., & O'Donnell, D. A. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychiatry Review, 6*, 275–292. doi: 10.1023/B:CCFP.0000006294.88201.68.
- Klingman, A. (1992). Stress reaction of Israeli youth during the Gulf War: A quantitative study. *Professional Psychology Research Practice, 23*, 521–527. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/0735-7028.23.6.521>.
- Klingman, A. (2001). Stress responses and adaptation of Israeli school-age children evacuated from homes during massive missile attacks. *Anxiety, Stress and Coping. An International Journal, 14*, 149–172. doi:10.1080/10615800108248352Avigdor.
- Klingman, A. (2006). Children and war trauma. In W. Damon, R. Lerner, K. Renninger, & I. Sigel (Eds.), *Handbook of child psychology, Volume 4: Child psychology in practice* (6th ed., pp. 619–652). Hoboken, NJ: Wiley.
- Lahad, M., & Leykin, D. (2010). Ongoing exposure versus intense periodic exposure to military conflict and terror attacks in Israel. *Journal of Traumatic Stress, 23*, 691–698. doi: 10.1002/jts.20583.
- Laor, N., Wolmer, L., Alon, M., Siev, J. Samuel, E., & Toren, P. (2006). Risk and protective factors mediating psychological symptoms and ideological commitment of adolescents facing continuous terrorism. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 194*, 279–286. doi:10.1097/01.nmd.0000207364.68064.dc.
- Laor, N., Wolmer, L., Mayes, L., Gershon, A., Weitzman, R., & Cohen, D. (1997). Israeli preschool children under scuds. A 30-month follow-up. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 36*, 349–355. doi: 10.1097/00004583-199703000-00013.
- Laor, N., Wolmer, L., Mayes, L., Golomb, A., Silverberg, D., Weizman, R., & Cohen, D. (1996). Israeli preschoolers under scud missile attacks: A developmental perspective on

- risk-modifying factors. *Archives of General Psychiatry*, 53, 416–423. doi:10.1001/archpsyc.1996.01830050052008
- Laufer, A., & Solomon, Z. (2009) Gender differences in PTSD in Israeli youth exposed to terror attacks. *Journal of Interpersonal Violence*, 24, 959–976. doi: 10.1177/0886260508319367
- Lavi, T., Green, O., & Dekel, R. (2013). The contribution of personal and exposure characteristics to the adjustment of adolescents following war. *Journal of Adolescence*, 36, 21–30. doi: 10.1016/j.adolescence.2012.09.003.
- Lavik, N. J., Hauff, E., Skrondal, A., & Solberg, O. (1996). Mental disorder among refugees and the impact of persecution and exile: Some findings from an out-patient population. *British Journal of Psychiatry* 169, 726–732. doi:10.1192/bjp.169.6.726.
- Linley, A. P., & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 11–21. doi: 0894-9867/04/0200- 0011/1.
- Loewenstein, G. F., Weber, E. U., Hsee, C. K., & Welch, E. (2001). Risk as feelings. *Psychological Bulletin*, 127, 267–286. doi: 10.1037//0033-2909.127.2.267.
- Macksoud, M. S., & Aber, J. L. (1996). The war experience and psychosocial development of children in Lebanon. *Child Development*, 67, 70–88. doi: 10.2307/1131687.
- Masten, A. S., & Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy and practice. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 1–25). New York, NY: Cambridge University Press.
- Milgram, A. N. (1982). War related stress in Israeli children and youth. In L. Goldberger & S. Breznitz. (Eds.), *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* (pp. 656–676). New York, NY: Free Press.
- Moore, W. H., & Shellman, S. M. (2006). Refugee or internally displaced person: To where should one flee? *Comparative Political Studies*, 39, 599–622. doi: 10.1177/0010414005276457
- Neria, Y., Nandi, A., & Galea, S. (2008). Posttraumatic stress disorder following disaster: A systematic review. *Psychological Medicine*, 38, 467–480. doi: http://dx.doi.org/10.1017/S00332917070001353.
- Ozer, E. J., Best, S. R., Lipsey, T. L., & Weiss, D. S. (2003). Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 129, 52–73. doi: http://dx.doi.org/10.1037/00332909.129.1.52.
- Pfefferbaum, B., Seale, T., McDonald, N., Brandt, E. N. Jr., Rainwater, S., Maynard, B., Meierhoefer, B., & Miller, P. (2000). Posttraumatic stress two years after the Oklahoma City bombing in youths geographically distant from the explosion. *Psychiatry*, 63, 358–370. doi:10.1521/00332747.2000.11024929
- Punamaki, R. L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychosocial well-being in situations of political violence? *Child Development*, 67, 55–69. doi:10.2307/1131686
- Punamaki, R. L. (1966). Can ideological commitment protect children's psychosocial well-being in situations of political violence? *Child Development*, 67, 55–69.
- Punamaki, R. L., Qouta, S., & El-Sarraj, E. (2001). Resiliency factors predicting psychological adjustment after political violence among Palestinian children. *Interna-*

פניו בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך והקשר למדדי מצוקה בקרב ילדים ביישובי הדרום

- tional Journal of Behavioral Development*, 25, 256–267. doi: 10.1080/01650250042000294.
- Punamaki, R. L., & Suleiman, R. (1990). Predictors and effectiveness of coping with political violence among Palestinian children. *British Journal of Social Psychology*, 29, 67–77. doi: 10.1111/j.2044-8309.1990.tb00887.x
- Quarantelli, E. L., & Dynes, R. (1977). Response to social crisis and disaster. *Annual Review of Sociology*, 3, 323–349. doi:10.1146/annurev.so.03.080177.000323.
- Ronen, T., Rahav, G., & Appel, N. (2003). Adolescent stress responses to a single acute stress and continuous external stress: terrorist attacks. *Journal of Loss and Trauma*, 8, 261–282. doi:10.1080/15325020305878
- Ronen, T., Rahav, G., & Rosenbaum, M. (2003). Children's reaction to a war situation as a function of age and sex. *Anxiety, Stress and Coping*, 16, 59–69. doi:10.1080/1061580021000057031
- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic-without-acute-stress and chronic-with-acute-stress situations. *Journal of Psychology*, 136, 407–419. doi:10.1080/00223980209604167.
- Sagy, S., & Braun-Lewensohn, O. (2009). Adolescents under rocket fire: When are coping resources significant in reducing emotional distress? *Global Health Promotion*, 16, 5–15. doi: 10.1177/1757975909348125
- Schlenger, W. E., Caddell, J. M., Ebert, L., Jordan, B. K., & Batts, K. R. (2002). Psychological reactions to terrorist attacks. Findings from the national study of Americans reactions to September 11. *Journal of the American Medical Association*, 288, 2684–2685. doi:10.1001/jama.288.5.581.
- Schwartzwald, J., Weisenberg, M., Solomon, Z., & Waysman, M. (1994). Stress reactions of school-age children to the bombardment by Scud missiles. A 1-year follow-up. *Journal of Traumatic Stress*, 7, 657–667. doi:10.1037/0021-843X.102.3.404.
- Shacham, M., & Lahad, M. (2004). Stress reactions and coping resources mobilized by children under shelling and evacuation. *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2, 1174–4704.
- Shechory, M., Ben-David, S., & Balahur, D. (2008). Children and youth reactions to acute and continuous external stress: Terrorist attacks. In D. Balahur (Ed.), *Children's rights to education and information in a global world* (pp. 79–96). Romania: Alexandru Ioan Cuza University of Iasi.
- Shechory-Bitton, M. (2013). The impact of repetitive and chronic exposure to terror attacks on Israeli mothers' and children's functioning. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50, 157–163. PMID:24622474
- Show, A. J. (2003). Children exposed to war/terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 237–246. doi: 10.1023/B:CCFP.0000006291.10180.bd
- Solomon, Z., & Lavi, T. (2005) Israeli youth in the second intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44, 1167–1175.
- Stuber J., Fairbrother, G., Galea, S., Pfefferbaum, B., Wilson-Genderson, M., & Vlahov, D. (2002). Determinants of counseling for children in Manhattan after the September 11 attacks. *Psychiatric Services*, 53, 815–822. doi: <http://dx.doi.org/10.1176/appi.ps.53.7.815>.

- Thabet, A. A. M., Abed, Y., & Vostanis, P. (2002). Emotional problems in Palestinian children living in a war zone: A cross-sectional study. *Lancet*, *359*(9320), 1801-1804. doi: 10.1016/S0140-6736(02)08709-3.
- Tulin, Y., Behiye, A., Osman, A., Nimet, K., & Melek, D. (2003). The psychological effects of forced emigration on Muslim Albanian children and adolescents. *Community Mental Health Journal*, *39*, 203-212. doi: 10.1023/A:1023386122344.
- Vizek-Vidovic, V., Kutervac-Jagodica, G., & Arambasic, L. (2000). Posttraumatic symptomatology in children exposed to war. *Scandinavian Journal of Psychology*, *41*, 297-306. doi: 10.1111/1467-9450.00202.
- Wong, D. F. K., & Leung, G. (2008). The functions of social support in the mental health of male and female migrants workers in china. *Health & Social Work*, *33*, 275-285. doi: 10.1093/hsw/33.4.275.
- Zeidner, M. (2005). Contextual and personal predictors of adaptive outcomes under terror attack: The case of Israeli adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, *34*, 459-470. doi: 10.1007/s10964-005-7263-y.
- Ziv, A., & Israeli, R. (1973). Effects of bombardment on the manifest anxiety levels of children living in the kibbutz. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *40*, 287-291. doi: 10.1037/h0034502.
- Ziv, A., Krulanski, A., & Shulman, S. (1974). Childrens psychological reactions to wartime stress. *Journal of Personal and Social Psychology*, *30*, 24-30. doi: 10.1037/h0036611.